

NYELVI KOMIKUM ÉS INFORMÁCIÓ

GYALUS KÁROLY

Komikum és információ. Mindenki jól tudja, hogy mit jelent a két fogalom. Senki sem tétovázik, ha fel kell ismerni valamelyiket, esetleg beszélni kell egyikről vagy másikról. A baj a definiálás kérdésével kezdődik.

A komikum definiálására — az idevonatkozó irodalom tanúsága szerint — számtalan kísérlet történt mind lélektani mind esztétikai aspektusból, minthogy a komikum egyszerre esztétikai és lélektani kategória. A komikum meghatározására törekvő filozófusok, esztéták, pszichológusok, művészek, laikusok könyvtárra való tanulmányt írtak össze tapasztalataik, megfigyeléseik, ráhallásaik alapján. Az előző meghatározásoknál jobbat keresve a definícióalkotás egész repertoárját használták. Indultak ki axiómákból, és használtak paradigmákat. Írtak a kérdésről száraz, akadémikus elmefuttatást és szípkázóan szellemes példagyűjteményt. Az eredmény? A különböző korszakokból és civilizációkból ránk maradt, komikummal foglalkozó művek egy részét áttekintve oda juthatunk, ahová a jelenség mibenlétének egyes kutatói is: kételkedni kezdünk tárgyunk megismerhetőségében.

Mi a helyzet az információval? Sok tudós hajlandó az információt az eddig ismert alaplennyeségek: az energia és az anyag mellé, sőt fölébük helyezni. Az „információ” jelentése — a komikum fogalmához hasonlóan — számtalanszor módosult, az eredeti „elképzelés” vagy „körülhatárolás” jelentésétől az „ismeretek rendszere a valóságról”, körülírásón át a legújabb matematikai, szemantikai, pragmatikai megközelítésekig. Jelenleg ott tart az információelmélet, hogy „az információ olyan valami, ami megszünteti a bizonytalanságot” (Dr. Milenko Nikolić: *Osnovi informatike*, Novi Sad 1977). Bár erősen kifogásolható, hogy valaminek az értelmezéséhez az „olyan valami, ami” szókapcsolat mankóit szedik elő, egy ennél átfogóbb definíció megalkotása még várat magára.

A „komikum” és az „információ” fogalmainak értelmezésére irányuló több-kevesebb sikerrel járó kísérleteket látva, megállapítható, hogy a negatív analógiák ellenére is kapcsolatba hozható egymással a két fogalom.

A természeti jelenségeket és az életfolyamatokat információcsereként fel-fogó szemlélet ugyanis egészen új, de rendkívül hasznosnak bizonyul, főként az étellel kapcsolatos tudományokban. Márpedig a komikum jelensége is az emberi étellel függ össze szorosan, és ez mindenki előtt, definíció nélkül is nyilvánvaló.

A lehetőségeket mérlegelve kézenfekvő az információelmélet nézőpontjából vizsgálni a komikum összetett jelenségét. Ennek ellenére — ha másként nem, hát egyfajta fenomenológiai kísérletként — elképzelhető a komikum lényegének körülírása információelméleti fogalmak felhasználásával, ha abból indulunk ki, hogy: *komikus lehet minden a várhatótól való eltérés.*

El kell ismerni: elég laza és bizonytalan meghatározás ez, márpedig az ilyen megállapítások sem esztétikai, sem intellektuális szempontból nem valami tetszetősek. Ettől függetlenül a komikum megértését talán úgy szolgáljuk legjobban, ha a bizonytalanság ellenére is a dolog lényege és tartalma után kutatunk. Vizsgáljuk meg közelebről ez előbbi sommás meghatározást.

Mindenekelőtt: a „lehet” szó nem pusztán óvatosság. Azt hivatott érzékelteni: nem minden váratlan dolog komikus, de ami komikus, az mindig váratlan.

A „várható” terminusnak különböző jelentést adhatunk. Ha ez a „várható” eseményt jelöl, helyzetkomikum az eredmény. Ha pedig adatot, értesülést vagy más (legtöbbször élőszóban és írásban) közölt tényt, akkor nyelvi komikumról beszélhetünk.

A „várhatótól való eltérés” szintagmával a komikum definiálására irányuló kísérletek eddigi eredményeit érintjük. Mert Szalay Károly *A komikum breviáriuma* (Budapest, 1970) című, a témakörben alapműnek tekinthető könyvéből kitűnik, hogy Hegel és Bjelinszkij „ellentmondásról”, Kant a „várakozás hirtelen semmivé válásáról”, Hecsen „különbségről”, Schopenhauer „váratlan paradox alárendeléséről”, Bergsson „sajátos alkalmatlanságról” beszél a komikummal foglalkozó tanulmányában.

A megfogalmazástól függetlenül az elméletírók többsége a komikumot a szilárd és biztos szükségszerűségtől való eltéréssel szemben támasztott elvárással hozza összefüggésbe. Vagyis: a komikum a körülmények vektorainak eredőjeként meghatározott szükségszerűségtől való eltérésként jelenhet meg. Sarkított fogalmazással: komikum akkor keletkezik, ha valamely szituáció (vagy nyelvi szerkezet), amely előzetes ismereteink szerint minta vagy modell volt, egy adott esetben, a jelenség folytatásának lehetséges módjai közül nem az előrelátott vagy elvárt irányba fejlődik tovább.

Ezúttal csak a nyelvi komikum információelméleti megközelítésére teszünk kísérletet.

Az előző megfontolások alapján nyelvi komikumnak olyan szuggesztív, emotív funkciójú üzenetet tekintünk, amely összetett — több, ké-

lőnböző valószínűséggel elérhető eredményű — dekódolást igényel. (Ha igaz Illyés Gyulának a Grimaszban idézett frappáns megfogalmazása, amely szerint: „a nevetés a felszabadult szellem diadalordítása”, akkor azt a megállapítást is megkockáztathatjuk, hogy a dekódolás során az üzenet jelentéséhez való eljutásunk feletti örömünket nyilvánítjuk ki nevetés formájában.)

Vizsgáljuk meg azonban a nyelvi komikum előbb adott értelmezését. Az közismert, hogy minden élőszóban vagy írásban továbbított mű az „adó” valamely információját továbbítja kódolt alakban a „felvevő”-höz. Ezen kódolt információ továbbításához szükséges anyagi közeget „csatornának” tekintjük, esetünkben ez írott dokumentum.

A kódolás olyan eljárás, amely manipulációk során az adó által közlendő információ minden egyes összetevőjéhez valami módon hozzárendeli egy adott, rögzített jelrendszer valamely elemét vagy elemsorát.

Rögzített jelrendszer alatt pedig egy olyan véges számú elemből álló jelhalmaz értendő, amelynek elemei eleget tesznek bizonyos generálási szabályoknak. Esetünkben ezt a funkciót az ábácé látja el és az annak betűiből összeállítható szavak mint jelsorozatok. A generálási szabályok pedig „grammatika” néven közismertek.

Ha az üzenet elemei és a szavak halmazához tartozó jelsorozatok között bijektív leképezést létesítünk, az eredmény referenciális üzenet. Ha viszont az applikáció nem kölcsönösen egyértelmű, hanem szürjektív, akkor emotív funkciójú üzenet az eredmény. (A referenciális és emotív funkciójú mondatokról l. Umberto Eco: *A nyitott mű*, Budapest, 1976, 68—70. old.)

Természetesen, az előbbi esethez hasonlóan nem minden emotív funkciójú üzenet vált ki komikus hatást, viszont, ha egy üzenet komikus, az biztos emotív.

A definíció alapján algoritmus dolgozható ki komikus töltésű nyelvi szerkezet előállítására. Mivel a nyelvi komikum előre meghatározott hatás kiváltására irányuló kommunikáció, így a hatás elérésének módjait kell meghatároznunk.

Az információ által kiváltandó válaszreakció (nevetés) provokálásának érdekében szándékosan úgy kell használni a terminusokat, hogy referenciális funkciójukban változás álljon be, valamint különböző módon ki kell küszöbölni az egyértelmű dekódolás lehetőségeit. Másképpen: a többértelműségnek az írott dokumentum egyik célkitűzésévé kell válnia. Ez mellett természetesen a komikus hatást szolgálhatják az írott szöveg meghatározott strukturális tulajdonságai, a szerkezet speciális volta is. „Technikailag” ezek a követelmények a mondat szerkesztési következetlenségektől a több értelmű és szokatlan szavak használatáig a „szakmai fogások” egész sorozatával valósíthatók meg.

Az elmondottak példákkal is alátámaszthatók és illusztrálhatók. A párbeszédekben a humoristák egyik kedvelt hatáskeltő eljárása az állítások

fokozatos gyöngítése, megszorítása — esetleg feltételekhez kötése —, végül pedig az állítás visszavonása. Például:

„— Csak a legkirívóbb esetekben kellett volna megkövezni, felnégyelni, hamvát szétszórni a rozsföldeken...

Megdühödtem.

— Meg a trójai faló micsodáját!

— De legalább felpofozni... Goromba levelet írni... Felhívni telefonon és kifütyülni.

— Elsétálni az ablak alatt fejszóválva — folytattam gúnyosan. A haragod összement, mint a Harmadik Birodalom.”

(Köpeczky László: *A ház*)

„— És... milyen barátod voltam én neked, Károly?

— Meg akartál nősíteni — ingatta a fejét búsan Karcsi. — Úgy általában... tartozol nekem két darab százassal... Na szóval, elég jó... túrhető...”

(Köpeczky: *Opus 5*)

A nyelvi komikum másik eszköze a felsorolás, például, ha az író, a hős görcsös igyekezettel kutat egy-egy megfelelő szó után, és ilyenkor rokon értelmű szavak egész szótárát készíti el:

„Ezekkel a növényvédő szerekkel úgy van az ember, hogy egészen a boltajtóig hajtogatja a nevüket, de mire a pulthoz és s a méregkeverő eladó szaktárs szelíden megkérdezi: „Mivel szolgálhatok, ura... bocsánat!, néptársaságnak?” — ijedten kap a fejéhez:

— Eta... meta... para... geo... tio... szulfo... Nem, nem!... Az isten verje meg, valami x-szel és dupla vével!

— Sparhetviksz?”

(Köpeczky: *Humor az alsó fiókból*)

Megfigyelhetjük, hogy az író mindkét példában hangzás- és értelembeli disszonanciákkal komplikálja a különben is bizonytalan referenciákat. A felvevő (olvasó) az üzenetek érzékelése során nemcsak arra kényszerül, hogy minden egyes kódjelhez egy jelöltet rendeljen, hanem arra is, hogy fennakadjon a jelölők komplexumán.

Ugyanígy, komikus hatást eredményez a kétértelmű (több értelmű) szavak módszeres használata is. Ilyenkor a kétértelmű szavak mindkét kommunikatív lehetősége fennáll. A komikus hatást éppen az kelti, hogy az alkalmazott jelet mint pontos megnevezést várjuk, miközben különbség jelenik meg az eredmény és várakozásunk között:

„Csávainé megtörölte kötényével a literes fenekét, és a társaság elé tette.”

(Kopeczky: *Mire a teknősbéka odaér*)

„A sok játék a zöld kerti asztalon állott, s (a tolvajok) olyan alapos válogatást végeztek, mint a „Vajdaság ege alatt” szerkesztője. (Na jó... mondjuk itten nem jött számításba, aminek hiányzott egy kereke.)”

(Kopeczky: *Tolvajok a pitvarban*)

A fentiekből is látható, hogy a több értelmű dekódolás (megértés) lehetősége egyrészt komikus hatást biztosít, másrészt a világ szillogisztikus szemléletmódjának elhagyását sugalmazza, mivel az értelmezések lehetőségét a személyes döntés szabadságával biztosítja.

A komikus nyelv, céljának elérése érdekében, kivonhatja magát a szemantikai redundancia szabályai alól is. és — az újdonság mozzanatát hangsúlyozva — szokatlan terminusok felhasználásával halomra döntheti a felvevő előzetes ismeretei alapján megalkotott elvárásokat. A valószínűségnek egész sorát figyelmen kívül hagyva eltér a sablontól („a várhatótól való eltérés”), és ily módon érzelmileg gazdagítja az információ befogadját.

Néhány példa ennek illusztrálására:

A jelző szokatlansága: „Az ajtóban Tercsi állt. Emeletes férfi karolta.”

(Kopeczky: *Opus 5*)

A határozó szokatlansága: „Csak azért nem lehet belőled apa-gyilkos, mert zabigyerek vagy.”

(Kopeczky: *Humor az alsó fiókból*)

„— Ért a galambokhoz?

— Csak a békegalambot tudom megkülönböztetni a többitől. Azt is azért, mert az a csalamádé van a szájában.”

(Kopeczky: *Vajk a Szaharában*)

Az állítmány szokatlansága: „Elzsibbadt a fakanál a kezemben.”

(Kopeczky: *A ház*)

„— Istenem. Tele volt a szívem. Kicsordult.

— Kilöttyent. Fiam, a virágot a világgal rímelted.”

(Kopeczky: *Kutyák... macskák...*)

A tárgy szokatlansága: „Futok utána, lobogtatom az Űrjézust.”

(Kopeczky: *Vajk a Szaharában*)

Már említettük, hogy a komikum értelmezésekor a „várhatótól való eltérés”-t logikai síkon is interpretálhatjuk. Alapigazsággént kezelhető az a megállapítás, hogy gondolkodásunkat három alaptényező alkotja: a fogalom, az ítélet és a következtetés. A közöttük lévő viszonyok, a következtetések szabályai a logika tudományának több ezer éves fejlődése során kristályosodtak ki. Amennyiben azonban szellemi tevékenységünk során gondolkodásunk alkotóelemei nem a realitás viszonyainak megfelelően szerveződnek, úgy szerephez jutnak a különböző többértelműségek mint az üzenet dekódolási folyamatának többé-kevésbé érvényes eredményei. A komikus tartalmú üzenetek vizsgálata során az üzenetben „felfedezett” különböző logikátlanságok rendszerint a „várhatótól való eltérés” előidézésének módjai. Leggyakoribb megjelenési formái közé tartoznak a különböző ellentmondások.

Például: ha a cselekmény mond ellent a szövegnek:

„(Csönd)

Rooneyné: Irgalom atyja, mi ez a zaj?”

Vagy a szöveg mond ellent önmagának:

„Rooneyné: Alljunk meg egy pillanatra, amíg ez a koszos por leszáll erre a koszos földre... Mit álldogálunk itt? Ez a por nem száll le, amíg élünk...”

Tyler úr: Akkor menjünk?

Rooneyné: Ne.”

(Brecht: *Elsettek*)

Ellentétek összekapcsolása is hasonló hatást eredményez:

„Teszem azt: várok valakit. Az esemény köré csoportosított érzelmek a következők: Az illető a) rokonszenves egyén, de b) pénz fog kérni.”

(Kopeckzy: *Opus 5*)

Hasonlóan a paradoxon is:

„— Bors van?

— Az van, de nincs, mert beletüsszentettem a dobozba.”

(Kopeckzy: *A ház*)

Bár igaz, hogy a logika határai a komikum szférájában jóval rugalmasabbak, a képtelenségig való fokozás, a módszeresen adagolt túlzás mindig eléri a kívánt hatást:

„Olyan erős méreg ez, ha egy másik méreg vesz be belőle, ájultan vágódik el tőle.

Már attól is többen meghaltak, hogy nevét egy nap alatt néhányszor egymás után kimondták.

Emberre, állatra, növényre, kőre, vízre, légüres térre halálos.”

(Kopeczky: *Humor az alsó fiókból*)

Jó hatáskeltő eszköz valamely egyszerű dolog indokolatlanul bonyolult magyarázatása:

„Kérem... szeretném, ha őszintén megmondanák... megmondanák, hogy mi a véleményük... erről a kis... hogy mondjam... izérő!... Én beleizéltem... hogymondjam... az egész... miacsdát!...

(Kopeczky: *Humor az alsó fiókból*)

„— Nem, nem, barátocskám, nehogy azt hidd, hogy nem tudom elviselni, hogy mögöttem második legyek. Hogy az én pénzem — a Laura pénze — a te pénzed legyen, pontosabban Judité, még pontosabban azé a jampecé.”

(Kopeczky: *Opus 5*)

Végül, de nem utolsósorban legyen szabad idézni egy hosszabb lélegzetű, az eddigi illusztrációktól homlokegyenest eltérő típusú példát Várady Tibor *Az egérszürke szoba titka* című regényéből:

„... tulajdonképpen részben teljesen igazad is van, mert egyik alapcélunk az igazság és tudományosság. Magam sem vagyok híve semmiféle szubjektív élményre támaszkodó manipulálásnak. Szerintem azonban a konfliktus kissé mesterséges, és ezért nem tárja fel, hanem inkább leplezi a valódi ellentmondásokat. Valóban felállíthatjuk azt a követelményt, hogy a jelenségeket kizárólag forrásaik megnevezése után, sőt végeredményében forrásaikban mutassuk meg, de vajon nem tagadjuk-e ezzel a jelenségek viszonylagos önállóságát? A hatás és ellenhatás dialektikáját? És ami a legfontosabb, szembeállítva a források legrészletesebb körülírását és az ilyen körülírás mellőzését, egy áldilemmára irányítjuk a figyelmet, ahelyett, hogy magukkal a jelenségekkel foglalkoznánk, ahelyett, hogy a pozitív és negatív jelenségek között valódi ellentmondásokra összpontosítanánk a figyelmünket, és ahelyett, hogy kitarátóan küzdenénk a negatív jelenségek ellen. Vigyáznunk kell, nehogy a mesterséges antitezisek papírtigrise felé fordítsuk fegyverünket, míg hátunk mögött az igazi veszedelem leselkedik...”

Eddig többször szögeztük le, hogy egy nyelvi szerkezet minél inkább a megszokások szerint szerveződik, annál kevésbé érhet el komikus hatást. A fenti példa előre meghatározott értelmű szó szerkezetekből összeállított szöveg, mégis humoros hatást kelt.

Onellentmondásba kerültünk? Nem! Igaz ugyan, hogy nagy redundanciájú (tehát a referenciális üzenetre jellemző tulajdonságokkal rendelkező) példáról van szó, viszont megfigyelhető, hogy a kommunikációt megvalósító terminusok nincsenek véglegesen rögzítve. Az író ezzel váltja ki a kívánt hatást, és ezen az úton éri el azt is, hogy az információ címzettje a nagy volumenű ingerkomplexumra fordítva a figyelmét addig rejtett információkat hozzon a jelentés előterébe.

Egy ilyen típusú üzenet szembehelyezkedik a kialakult szokásokkal, szabályokkal, bár nem hagyja őket figyelmen kívül, hiszen maga is azok szerint szerveződik, de csak azért, hogy ily módon tagadja meg őket. Teszi ezt egyfajta pedagógiai célzattal, azzal a céllal, hogy a befogadót felszabadítsa a megrögzött formai megszokások hatalma alól. Egy megcsontosodott szemléletmódtól való eltanácsolás eredménye pedig nem lehet egyéb, mint „a várhatótól való eltérés”. Az pedig a komikum lényege.